Bohumil Vykypěl

Český rok a český týden: o českých pojmenováních měsíců v roce a dnů v týdnu

Jedna ze záludných překážek, které se kladou těm, kdo se učí češtině, jsou její názvy měsíců v roce. Jsou sice poetické, ale zejména mluvčí jazyků, v nichž se užívají pojmenování založená na latině, by možná uvítali, kdyby také čeština měla odpovídající „mezinárodní" názvy. Nicméně z etymologického hlediska je zajímavé se českými názvy měsíců zabývat.

Hned pojmenování prvního měsíce v roce je výlučně české: *leden* nenachází obdobu v jiných slovanských jazycích; je doloženo už v nejstarších staročeských památkách (srov. Gebauer 1970, II, 217) a jeho etymologický výklad je zjevný – jde o derivát od slova *led*, první měsíc v roce je tedy ledový měsíc.

Také české slovo pro druhý měsíc, *únor*, nemá slovanské obdoby, ale jeho etymologický výklad je nejasný. Někteří myslí, že by mohlo souviset se slovem *nořit (se)* a že takový název je motivován tím, že led na řekách v té době už tál a nořil se do vody (srov. Machek 1968, 669). Ale jisté to není.

Naopak český název třetího měsíce, *březen*, má svou obdobu i v některých jiných slovanských jazycích a odpovídající výraz je doložen dokonce i ve staroslověnštině, kde je ovšem pojmenováním čtvrtého měsíce. Odvozeno je toto slovo od slova *bříza*, březen je tedy měsícem bříz (srov. ESJS 79–80 s literaturou). Zajímavé je, že stejnou motivaci nacházíme v litevském pojmenování šestého měsíce, *birželis*, které ovšem ve starším jazyce někdy označovalo také měsíc čtvrtý nebo pátý (srov. Fraenkel 1962–65, I, 41, LKŽ 1968, 850).

Čtvrtý měsíc v roce je v češtině měsícem dubu: *duben* je zjevně odvozeno od slova *dub*. Jako *leden* a *únor* ani *duben* nemá v jiných slovanských jazycích obdobu.

Dnešní české slovo pro pátý měsíc v roce, *květen*, je neologismus počátku 19. století. Staré slovo je *máj*, přejaté z latiny, doložené už v nejstarších staročeských památkách a jako poetismus užívané i dnes (srov. Machek 1968, 312, 348, Gebauer 1970, II, 302).

Staré jsou naopak české názvy pro šestý a sedmý měsíc v roce, *červen* a *červenec* (mají též obdobu v některých jiných slovanských jazycích). Ovšem ve staré češtině se těchto slov, resp. jejich variant *črven*, *črvnec* a *črvenec* užívalo jak pro měsíc šestý, tak pro sedmý (srov. Gebauer 1970, I, 189–191). Až později se pojmenování obou měsíců rozlišilo tak, jak je tomu v dnešní češtině. Motivace pojmenování těchto měsíců ale zůstává nejasná (srov. Machek 1968, 99). Někteří je považují za deriváty od slova *červ* a vykládají tyto měsíce jako dobu, kdy se objevují červi v ovoci nebo kdy se červi sbírali. Jiní je spojují s adjektivem *červený* a myslí, že motivace pojmenování spočívá v tom, že v té době převládá v přírodě právě červená barva.

Pojmenování osmého měsíce, *srpen*, má obdobu v jiných slovanských jazycích, kde většinou rovněž označuje osmý měsíc v roce, ale chorvatské (a srbské) *srpanj* platí pro sedmý měsíc a ve starší slovinštině se rozlišoval *mali srpan* ‚sedmý měsíc' a *veliki srpan* ‚osmý měsíc' (srov. Pleteršnik 1895, 564, Bezlaj 1995, 310). Pokud jde o etymologii, obvykle se *srpen* odvozuje od slova *srp* a vykládá se jako pojmenování měsíce sklizně (kdy se pracovalo se srpem; podobnou motivaci nacházíme v litevském názvu srpna: *rugpiūtis* je doslova měsíc sklizně obilí; srov. Fraenkel 1962–65, II, 746). Jen Machek (1968, 572) se domníval, že *srpen* nesouvisí se slovem *srp*, ale spíše je odvozeno od slovesa doloženého v litevském *sirpti* ‚zrát'; *srpen* by pak byl pojmenováním měsíce, kdy zraje obilí. Potíž ale je v tom, že *p* litevského slova je zřejmě sekundární a původní je dialektální forma *sirbti* (srov. Fraenkel 1962–65, II, 787).

České pojmenování devátého měsíce roku, *září*, které vzniklo kontrakcí ze staročeského *zářij* a to zase ze *zářuj* přehláskou *i* v *u*, sice nemá přímou obdobu v jiných slovanských jazycích, nicméně jeho motivace obdobu jinde nachází. Staročeské *zářuj* totiž nejspíš vzniklo lexikalizací předložkového spojení *za ruje* ‚za říje, v době říje' (srov. Machek 1968,

710). Podobné pojmenování měsíce jako doby podzimní říje zvěře pak představuje český název pro desátý měsíc, *říjen* (staročesky *říjen*): toto slovo je podle všeho odvozeno od slova *říje* (staročesky *říje*) a má i své protějšky v jiných slovanských jazycích, které ovšem většinou označují sedmý měsíc (srov. ESJS 782 s literaturou). Stejnou motivaci má i pojmenování devátého měsíce, které nacházíme ve starší litevštině: *rujis* je od *ruja* ‚říje' (Fraenkel 1962–65, II, 747).

Slovotvorně a etymologicky průhledné je české pojmenování jedenáctého měsíce roku, *listopad*: je to doba, kdy padá listí. Odpovídající výrazy nacházíme i v jiných slovanských jazycích, někde dokonce i s významem ‚padání listí'. Pokud slouží jako pojmenování měsíce, označují někde – jako v češtině – jedenáctý měsíc, jinde ale desátý měsíc a v ruských dialektech dokonce měsíc devátý (srov. ESJS 425–426 s literaturou).

Naopak etymologicky nejasné je české pojmenování posledního měsíce v roce, *prosinec* (ve staré češtině je toto slovo ovšem dvakrát doloženo i jako označení jedenáctého měsíce; srov. StčS 1999, 149). Odpovídající výrazy sice nacházíme i v jiných slovanských jazycích, buď stejně jako v češtině jako označení posledního měsíce roku, nebo naopak jako označení měsíce prvního, ale o etymologickém výkladu nepanuje shoda. Někteří odvozují *prosinec*, resp. jeho předpokládanou praslovanskou formou *prosinьcь*, od praslovanského slovesa *(pro)sijati* ‚zářit, projasňovat se' a *prosinec* byla podle nich původně doba přibývajícího světla po zimním slunovratu. Naopak jiní mysleli, že *prosinec* bylo odvozeno od názvu tmavé barvy, praslovanského *sinъ* (> staroslověnské *sinъ* ‚tmavý', ruské *sinij* ‚tmavě modrý' ad.) a *prosinec* označoval původně dobu, kdy bylo ve dne málo světla. A ještě jiní spojují *prosinec* se slovem *proso*: byl by to pak původně ‚měsíc prosa'. O dalších, ještě dobrodružnějších výkladech viz ESJS 724–725.

Na rozdíl od názvů měsíců je v případě názvů dnů v týdnu v evropských jazycích diverzita obvyklejší, a proto zájemce o češtinu snad tolik nepřekvapí, že se musí české dny v týdnu naučit, když žádné „mezinárodní" názvy stejně nejsou. Nicméně čeština se zde v podstatě neodchyluje od typů pojmenování dnů, které jsou obvyklé jinde v Evropě (o pojmenováních dnů v týdnu v indoevropských jazycích Evropy srov. Waniakowa 1998).

Pondělí je zjevně ‚den po neděli'. Méně zjevné už je *úterý*: ve slově *úterý* se zřejmě skrývá stará slovanská číslovka s významem ‚druhý', která v češtině jinak zanikla (srov. ESJS 1109–1110); *úterý* tedy původně byl druhý den po neděli. Průhledné je slovo *středa*: souvisí se slovem *střed* a je to prostřední den týdne začínajícího nedělí. Podobně zjevné jsou *čtvrtek* a *pátek*: *čtvrtek* je čtvrtý a *pátek* pátý den po neděli. Naopak *sobota* je přejetí z hebrejského *šabbāt* ‚odpočinek, den odpočinku'. Zajímavá je ovšem cesta tohoto přejetí do češtiny, která ukazuje na přináležitost jejích mluvčích do kulturního okruhu západního křesťanství: jak ukazuje české *o* v první slabice, nebylo toto slovo přejato prostřednictvím řeckým (to bychom zde měli reflex řecké nosovky), ale románským (srov. Machek 1968, 565). Konečně *neděle* je den, kdy se nedělá, nepracuje, je dnem odpočinku. Zajímavé je, že takovou motivaci pojmenování tohoto dne nacházíme jen ve slovanských jazycích.

Literatura

Bezlaj, F. 1995. *Etimološki slovar slovenskega jezika.* III. Ljubljana.

ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského.* Praha 1989n.

Fraenkel, E. 1962–65. *Litauisches etymologisches Wörterbuch.* I–II. Göttingen.

Gebauer, J. 1970. *Slovník staročeský.* I–II. 2. vyd. Praha.

LKŽ 1968 = *Lietuvių kalbos žodynas.* I. 2. vyd. Vilnius 1968.

Machek, V. 1968. *Etymologický slovník jazyka českého.* 2. vyd. Praha.

Pleteršnik, M. 1895. *Slovensko-nemški slovar.* II. Ljubljana.

StčS 1999 = *Staročeský slovník.* Sešit 23. Praha 1999.

Waniakowa, J. 1998. *Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich.* Kraków.